

9. Петренко О. Б. Творче використання досвіду В. О. Сухомлинського в сучасній сімейно-родинній і шкільній практиці / О. Б. Петренко // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти: зб. наук. пр. Наук. зап. РДГУ. – Рівне: РДГУ, 2001. – Вип. 17. – С. 118–125.
10. Пустовіт Г. П. Позашкільна освіта і виховання: теоретико-дидактичний аспект: монографія: в 2 кн. / Григорій Петрович Пустовіт. – [2-е доп. і випр.]. – Миколаїв: Вид-во МДУ ім. В. О. Сухомлинського, 2010. – Кн. 1. – 379 с.
11. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – М.: Педагогика, 1976. – 416 с.
12. Самолук А. А. Формування творчої активності учнів основної школи у процесі туристсько-краєзнавчої роботи в загальноосвітніх навчальних закладах: дис. канд. пед. наук: 13.00.07 / Самолук Анна Анатоліївна; Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди. – Переяслав-Хмельницький, 2015. – 114 с.
13. Сухомлинский В. А. Избранные педагогические сочинения: 3 т. / В. А. Сухомлинский; сост. О. С. Богданова, В. З. Смаль, А. И. Сухомлинская. – М.: Педагогика, 1981. – Т. 3. – 1981. – 636 с.

References

1. Babanskiy YU. K. (1893), "Pedagogika" / YU. K. Babanskiy. – M.: Prosveshcheniye, – pp.607.
2. Bekh I. D. (2003), "Vykhovannya osobystosti": navch.-metod. vyd.: u 2 kn. / Ivan Dmytrovych Bekh. – K.: Lybid', – Кн. 1: Osobystisno oriyentovanyu pidkhid: Teoretyko-tekhnologichni zasady. – pp.280.
3. Bulakh I. S. (2004), "Psykhologichni osnovy osobystisnoho zrostannya pidlitkiv": avtoref. dys. d-ra psykhol. nauk: 19.00.00 / Bulakh Iryna Serhiyivna; Nats. ped. un-t im. M. P. Drahomanova. – K., – pp. 35.
4. Zakon Ukrainy (2001), "Pro zahal'nu serednyu osvitu" // Osvita Ukrainy. Normatyvno-pravovi dokumenty. – K.: Milenium, – pp.103–126.
5. Zakon Ukrainy (2001), "Pro pozashkil'nu osvitu" // Osvita Ukrainy. Normatyvno-pravovi dokumenty. – K.: Milenium, 2001. – S. pp.229–251.
6. Zakhlebnyy A. N. (1986), "Soderzhaniye ekologicheskogo obrazovaniya v sredney obshcheobrazovatel'noy shkole: teoreticheskoye obosnovaniye i puti realizatsii": avtor. dis. ... d-ra ped. nauk: 13.00.04 / Zakhlebnyy Anatoliy Nikiforovich; Mosk. gos. ped. in-t im. V. I. Lenina. – M., – pp.32.
7. "Natsional'na doktryna rozvytku osvity v Ukraini u XXI stolitti"(2004), – K.: Shkil. svit, –pp. 24.
8. "Natsional'na prohrama vykhovannya ditey ta uchniv's'koyi molodi v Ukraini" (2004), // Osvita Ukrainy. – 2004. – 3 hrud. (№ 94). – pp. 6–10.
9. Petrenko O. B. (2001), "Tvorche vykorystannya dosvidu V. O. Sukhomlyns'koho v suchasniy simeyno-rodynniy i shkil'niy praktytsi" / O. B. Petrenko // Onovlennya zmistu, form ta metodiv navchannya i vykhovannya v zakladakh osvity: zb. nauk. pr. Nauk. zap. RDHU. – Rivne: RDHU, – Vyp. 17. – pp. 118–125.
10. Pustovit H. P. (2010), "Pozashkil'na osvita i vykhovannya": teoretyko-dydaktychnyy aspekt: monohrafiya: v 2 kn. / Hryhoriy Petrovych Pustovit. – [2-e dop. i vypr.]. – Mykolayiv: Vyd-vo MDU im. V. O. Sukhomlyns'koho, – Кн. 1. – pp. 379.
11. Rubinshteyn S. L. (1976), "Problemy obshchey psikhologii" / S. L. Rubinshteyn. – M.: Pedagogika, – pp. 416.
12. Samolyuk A. A. (2015), "Formuvannya tvorchoyi aktyvnosti uchniv osnovnoyi shkoly u protsesi turyst's'ko-kraeyeznavchoyi roboty v zahal'noosvitnikh navchal'nykh zakladakh": dys..kand. ped. nauk: 13.00.07 / Samolyuk Anna Anatoliyivna; Pereyaslav-Khmel'nyts'kyy derzh. ped. un-t im. Hryhoriya Skovorody. – Pereyaslav-Khmel'nyts'kyy, – pp.114.
13. Sukhomlinskiy V. A. (1981), "Izbrannyye pedagogicheskiye sochineniya": 3 t. / V. A. Sukhomlinskiy; sost. O. S. Bogdanova, V. Z. Smal', A. I. Sukhomlinskaya. – M.: Pedagogika, 1981. – Т. 3. – pp.636.

УДК 373.5. 016:796+908

Троценко Т.Ю.

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри теорії та методики фізичного виховання і спорту

Троценко В.В.

кандидат педагогічних наук, професор кафедри спортивних ігор
Університет Григорія Сковороди в Переяславі, м. Переяслав

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТІСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ПІДЛІТКІВ ЗАСОБАМИ ТУРИЗМУ І КРАЄЗНАВСТВА

Розвиток особистісного потенціалу підростаючого покоління в українській загальноосвітній школі є одним із головних завдань навчально-виховного процесу. У статті на основі систематизації та аналізу літературних джерел і передового практичного досвіду, визначена ефективність впливу туристсько-краєзнавчої роботи на розвиток особистісного потенціалу школярів, уточнено сутність і зміст поняття «особистісний потенціал». Аналіз літературних джерел щодо розвитку особистісного потенціалу школярів, дав змогу виявити його стан і проблеми, що набули актуальності у сучасній педагогічній теорії та виховній практиці.

На основі проведеного дослідження встановлено, що формування особистісного потенціалу підлітків відбувається через оволодіння ними досвіду різних видів діяльності, зокрема туристсько-краєзнавчої. Інтегративний характер впливу туристично-краєзнавчої роботи спрямований на залучення дітей до активної діяльності, створює можливості здійснення соціалізації, підвищення рівня їх знань й умінь, задоволення потреб у самовираженні й самореалізації, спілкуванні з людьми й природою.

Ключові слова: особистісний потенціал, підлітки, туристсько-краєзнавча діяльність, виховний процес.

Троценко Т.Ю., Троценко В.В. Методологические основы формирования личностного потенциала подростков средствами туризма и краеведения. Развитие личностного потенциала подрастающего поколения в украинской общеобразовательной школе является одной из главных задач учебно-воспитательного процесса. В статье на основе систематизации и анализа литературных источников и передового практического опыта, определена эффективность воздействия туристско-краеведческой работы на развитие личностного потенциала школьников, уточнена сущность и содержание понятия «личностный потенциал». Анализ литературных источников по развитию личностного потенциала школьников, позволил выявить его состояние и проблемы.

На основании проведенного исследования установлено, что формирование личностного потенциала подростков происходит через приобретение опыта различных видов деятельности, в частности туристско-краеведческой. Интегративный характер влияния туристско-краеведческой работы направлен на привлечение детей к активной деятельности, создает возможности осуществления социализации, повышения уровня их знаний и умений, удовлетворения потребностей в самовыражении и самореализации, общении с людьми и природой.

Ключевые слова: личностный потенциал, подростки, туристско-краеведческая деятельность, воспитательный процесс

Trotsenko Tetiana, Trotsenko Valeriy. Methodological bases of formation of personal potential of teenagers by means of tourism and local lore. The development of the personal potential of the younger generation in the Ukrainian secondary school is one of the main tasks of the educational process. The article, based on the systematization and analysis of literary sources and best practices, determines the effectiveness of the impact of tourism and local lore on the development of personal potential of students, clarifies the essence and content of the concept of "personal potential". The analysis of literary sources on the development of personal potential of students, which allowed to identify his condition and problems that have become relevant in modern pedagogical theory and educational practice.

The effectiveness of the development of personal potential of students, as confirmed by the results of our study, depends on the use of innovative and interactive pedagogical technologies in extracurricular and extracurricular educational work, including technology project activities, which involve not only students, parents, teachers but also the public - state authorities and local self-government, public organizations, mass media, cultural and educational institutions, etc. These social institutions are able to significantly influence the development of the individual, the formation of his civic qualities.

Based on the study, it was found that the formation of personal potential of adolescents is through their mastery of the experience of various activities, including tourism and local lore. The integrative nature of the influence of tourist and local lore work is aimed at involving children in active activities, creates opportunities for socialization, improving their knowledge and skills, meeting the needs of self-expression and self-realization, communication with people and nature.

Key words: personal potential, teenagers, tourist and local lore activities, educational process.

Постановки проблеми та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Проблема особистісного зростання дитини, активізації її творчого потенціалу у всіх сферах її життєдіяльності в загальноосвітній школі та за її межами у позакласній виховній роботі і сім'ї, була об'єктом досліджень з різних психолого-педагогічних напрямів. Однак, у розумінні сутності феномену «зростання (активізація) творчого потенціалу особистості» смислові акценти психологів і педагогів не збігалися, водночас спільною в більшості наукових підходів було визнання ціннісної самореалізації власних природних потенціалів особистості [2].

З теоретичної точки зору проблема розвитку людини, її можливостей належить до так званих вічних філософських проблем. Необхідність розвитку і реалізації потенціалу особистості обумовлена конкретними тенденціями в еволюції сучасної цивілізації: загостренням конфліктів у відносинах між суспільством і природою; розгортанням комп'ютерної революції; переходом до постіндустріальної стадії розвитку суспільства; глобалізацією тощо.

Поряд з безперечними прогресивними наслідками і перевагами для людства цивілізаційні зміни несуть нові небезпеки, вимагають пошуків та вироблення ефективних соціальних технологій для подолання негативних наслідків цих змін. Разом з тим, процеси, що відбуваються у сучасній Україні, пов'язані з переходом до ринкової економіки, пошуком духовних основ подальшого суспільного розвитку, вимагають радикальних перетворень у всіх сферах життя, що спіралися б на функціонуючий духовний, інтелектуальний потенціал народу і передбачали розвиток можливостей кожної людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проведений у межах дисертаційного дослідження аналіз психолого-педагогічної літератури з проблем розвитку особистісного потенціалу школярів дали змогу виявити його стан і проблеми, що набули актуальності у сучасній педагогічній теорії та виховній практиці.

Останнім часом здійснено ряд досліджень, присвячених окремим аспектам вирішення зазначеної проблеми засобами краєзнавства і туризму.

Це насамперед, дослідження організації краєзнавчо-пошукової роботи (М. Соловей); методик формування гуманістичних цінностей (В. Лопатинська, В. Матіяш), моральних якостей (Т. Троценко), національної самосвідомості особистості (Т. Бондаренко, Г. Гуменюк); патріотичних почуттів (Є. Франків); впливу туристсько-краєзнавчої діяльності на розвиток фізичних якостей школярів (Є. Рут Зигмунд) та ін. [1, 2, 6, 7, 8, 9, 10].

Але, на жаль, незважаючи на ряд праць, які стосуються окремих аспектів розвитку особистості, такий її аспект, як розвиток особистісного потенціалу підлітків у процесі туристсько-краєзнавчої роботи не достатньо досліджений і потребує подальшого розкриття.

Мета дослідження. Визначити ефективність впливу туристсько-краєзнавчої роботи на розвиток особистісного потенціалу підлітків.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ефективність розвитку особистісного потенціалу школярів, як підтверджують результати нашого дослідження, значним чином залежить від застосування інноваційних та інтерактивних

педагогічних технологій у системі позакласної та позашкільної виховної роботи, зокрема технології проектної діяльності, до якої залучаються не тільки учні, батьки, вчителі, але й громадськість – державні органи влади та місцевого самоврядування, громадські організації, засоби масової інформації, культурно-освітні заклади тощо. Ці соціальні інституції спроможні істотно впливати на розвиток особистості, формування його громадянських якостей.

Таким чином, розвиток особистісного потенціалу відбувається у процесі взаємодії із соціальним середовищем. Суб'єкти соціального впливу, які беруть участь у формуванні особистісних якостей школярів, тим самим залучаються до активної громадянської та виховної діяльності. Саме тому необхідно перейти до стосунків із школярами як із суб'єктами соціальної взаємодії, а не як з об'єктами впливу.

Не зважаючи на те, що поняття «особистісний потенціал» досить широко вживається психологами, аналіз наукових праць засвідчив: у сучасних психологічних словниках та підручниках з психології визначення особистісного потенціалу доволі розмите. В інших першоджерелах поняття потенціалу вживається у таких аспектах:

- соціально-організаційному (кадровий потенціал, трудовий потенціал, учинковий потенціал, соціальний потенціал, діловий потенціал, діяльнісний потенціал тощо);
- соціально-екологічному (життєвий потенціал, воєнний потенціал, потенціал вологи ґрунту, природно-ресурсний потенціал території тощо);
- науково-технічному (інноваційний потенціал, потенціал іонізації, електростатичний потенціал, гравітаційний потенціал, біоелектричний потенціал, електрокінетичний потенціал, хімічний потенціал тощо);
- економічному (експортний потенціал, інформаційний потенціал, потенціал ринку, трудовий потенціал, діяльнісно-структурний тощо);
- соціально-психологічному (людський потенціал, творчий потенціал, емоційний потенціал тощо) [5].

Отже, у процесі навчання та виховання відбувається формування особистості і набуває змісту проблема її свободи, автономії, відносної незалежності від суспільства. Наявність певних ресурсів, потенціалів, можливостей розширює поле діяльності особистості, роблячи досяжнішими значущі в житті цілі. Ресурси суб'єктивно підвищують цінність людини в очах оточуючих і в її власних, роблять її сильнішою, більш значущою, продуктивною. Коли ми актуалізуємо значущість іншої людини, то враховуємо не лише її актуальну ситуацію, а й потенційні можливості і ресурси, оскільки резерви та ресурси – в певному сенсі вагомий капітал кожної особистості. У той же час кожна дитина потенційно є особистістю, проте не кожна нею стає. Діалектично це означає, що цей процес має бути навмисно переведений з потенції в енергію. Таким чином, перетворення потенційного в актуальне і, навпаки, є одним з суттєвих механізмів розвитку особистості, характеризує процес її динаміки.

Так, аналіз наукових праць дає змогу стверджувати, що у процесі дослідження потенціалу надзвичайно важливо розглядати не лише сукупність властивостей його структури, а й характер та інтенсивність їх взаємозв'язку. Оскільки діти мають різноманітні рівні сформованості потенційних здібностей природа наділила їх здатністю яскраво й емоційно мислити, співпереживати новому, цілісно сприймати світ. У зв'язку з цим завдання вчителя полягає у виявленні та розвитку потенціалу дитини й особливо в навчальній діяльності як провідній для цього віку. Отже можемо констатувати, що потенціал не просто проявляється в діяльності, він формується, розвивається в ній і може заблокуватися за певних обставин. Тому для розвитку особистісного потенціалу необхідно створити сприятливі умови.

У свою чергу шкільний вік є етапом істотних змін у психічному та особистісному розвитку дитини. Повноцінне проживання нею цього вікового періоду можливе за умови суттєвого впливу дорослих, який полягає в тому, що саме дорослі можуть створювати ефективні умови для розкриття і реалізації потенційних можливостей школярів. Упродовж цього періоду на якісно новому рівні реалізується потенціал розвитку дитини як активного суб'єкта, що пізнає навколишній світ і самого себе, набуває власний досвід дій в цьому світі. Завдяки чому найважливіші новоутворення виникають у всіх сферах психічного розвитку, а саме у пізнавальній, емоційно-вольовій і особистісній.

Ґрунтуючись на положенні про те, що формування якостей суб'єкта діяльності відбувається через оволодіння ним досвіду різних видів діяльності, виникає потреба з'ясувати вплив на процес соціалізація різних видів діяльності, в тому числі й з'ясувати, чи туристсько-краєзнавча діяльність має вплив на даний процес.

Як свідчать результати психолого-педагогічної літератури і практики соціалізації підлітків значний потенціал у здійсненні даного процесу має туристсько-краєзнавча діяльність. Інтегративний характер впливу туристично-краєзнавчої роботи на підлітків дозволяє вирішувати завдання їх виховання. Це створює можливості здійснення соціалізації, підвищення рівня їх знань й умінь, задоволення потреб у самовираженні й самореалізації, спілкуванні з людьми й природою [4].

У сучасних умовах туристсько-краєзнавча робота розвивається в школах й позашкільних установах, у дитячих об'єднаннях відділів туризму багатопрофільних центрів дозвілля та творчості, центрах і станціях дитячо-юнацького туризму, дитячих туристських базах. Причому більш питома вага кадрового, програмно-методичного, матеріально-технічного потенціалу дитячо-юнацького туризму й краєзнавства зосереджені саме в сфері позашкільної освіти.

Аналіз сучасного стану шкільного туризму й краєзнавства свідчить про проблеми взаємодії шкіл і профільних установ позашкільної освіти. Протягом багатьох років основним завданням профільних установ позашкільної освіти було охоплення туристсько-краєзнавчою роботою всіх підлітків, створення умов для того, щоб кожен клас мав можливість брати участь у походах, а кожен учень міг виконати нормативи туристських розрядів, тобто пропаганді й організації масового туризму. Їх діяльність була спрямована на допомогу школі й учителю в організації туристсько-краєзнавчої роботи. Сьогодні такі форми туристсько-краєзнавчої діяльності як туристичні зльоти, клуби походів вихідного дня, та інші у масовій практиці незаслужено забуті [7].

Школи, як правило, використовують туристські походи й прогулянки, як елементи позакласної роботи. Порівняно рідкісним явищем у сучасній школі є туристський клуб. Розвиток туристсько-краєзнавчої діяльності в об'єднаннях за інтересами у школах гальмується відсутністю підготовлених педагогів. Школа зацікавлена і сприяє розвитку таких форм

туристсько-краєзнавчої діяльності, які сприяють вирішенню освітніх завдань школи: засвоєння знань у процесі використання краєзнавчого матеріалу, розкриття здібностей та інтересів вихованців у процесі неформального спілкування, формування класного колективу, розвиток у підлітків загальнолюдських цінностей, задоволення потреб школярів у самореалізації, оздоровлення їх та ін. [9].

У туристській діяльності, що організовується школою, реалізуються вимоги суспільства, родини до виховання учнів, їхнього всебічного розвитку, ведення здорового способу життя шляхом раціональної організації вільного часу школярів. Туристська діяльність виконує комплексну позакласну і позашкільну виховну роботу школи, сприяє формуванню соціально активного, духовно і фізично здорового покоління. Учні, що займаються туризмом, швидше набувають соціальної зрілості, одержують духовне і фізичне загартування, активно готуються до трудової діяльності.

Висновки. Узагальнюючи психолого-педагогічні теоретичні погляди, охарактеризовані нами вище, на проблему розкриття сутності і змісту потенціалу особистості, є підстави для таких визначень особистісного потенціалу, а саме: особистісний потенціал – це динамічна психологічна система з тенденцією до сталого досягнення цілей, що дає змогу перевищувати звичайні діяльнісні показники за рахунок накопиченого особистісного ресурсу можливостей на шляху до досягнення акме; особистісний потенціал – це комплекс психологічних властивостей, що дає людині змогу приймати рішення і корегувати свою поведінку, враховуючи й оцінюючи ситуацію, зі своїх внутрішніх уявлень і критеріїв.

З'ясували, що ґрунтуючись на положенні про те, що формування якостей суб'єкта діяльності відбувається через оволодіння ним досвіду різних видів діяльності, туристсько-краєзнавча діяльність має ефективний вплив на розвиток особистісного потенціалу підлітків; є важливим напрямом організації позакласної та позашкільної освіти й виховання. Вона спрямована на залучення дітей до активної діяльності з вивчення історії рідного краю, довкілля, географії, історичних об'єктів і явищ соціального життя та на формування всебічно вихованої особистості.

Література

1. Бондаренко Т.Є. Формування національної самосвідомості старшокласників загальноосвітніх навчальних закладів у процесі краєзнавчої роботи: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. К., 2008. – 20 с.
2. Боришевський М.Й. Психологічні механізми розвитку особистості *Педагогіка і психологія*. 1996. № 3. С. 29-33.
3. Гуменюк Г. М. Становлення теорії і практики туризму і краєзнавства у вихованні та освіті. *Кінезіологія в системі культури*: матеріали конференції. Івано-Франківськ, 2001. С. 70-73.
4. Костолович М. І. Педагогічні умови активізації творчого потенціалу підлітків у процесі краєзнавчої роботи загальноосвітньої школи: дис. ... канд. пед. наук: 13.00. Миколаїв. 2010. 283 с.
5. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. К.: Рад. школа, 1989. 115с.
6. Матіяш В.В. Педагогічне краєзнавство в підготовці майбутніх учителів початкових класів до гуманізації навчання: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Одеса, 1999. 20 с.
7. Рут Є. Організація туристично-краєзнавчої роботи в школі: метод. реком. Івано-Франківськ: Плай, 2004. 120 с.
8. Соловей М.В. Краєзнавчо-пошукова робота учнів у загальноосвітніх школах України (1950 – 2000рр.): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. К., 2007. 20 с.
9. Троценко Т. Ю. Формування моральних якостей учнів 3–4 класів у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності : метод. рек. К. : Міленіум, 2008. 75 с.
10. Франків Є.М. Патріотичне виховання студентів педвузів у туристсько-краєзнавчій діяльності: автореф. ...дис. канд. пед. наук: 13.00.01. К., 1992. 22 с.

References

1. Bondarenko T.Ye. (2008) Formuvannia natsionalnoi samosvidomosti starshoklasnykiv zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv u protsesi kraieznavchoi roboty: avtoref. dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.07. K. 20 (in Ukraine).
2. Boryshevskiy M.J. (1996) Psykholohichni mekhanizmy rozvytku osobystosti. *Pedagoghika i psykholohija*. 3. 29-33 (in Ukraine).
3. Humeniuk H. M. (2001) Stanovlennia teorii i praktyky turyzmu i kraieznavstva u vykhovanni ta osviti. *Kineziolohiia v systemi kultury: materialy konferentsii*. Ivano-Frankivsk. 70-73 (in Ukraine).
4. Kostolovych M. I. (2010). *Pedagoghichni umovy aktyvizacii tvorchoho potencialu pidlitkiv u procesi kraieznavchoi roboty zagalnoosvitnjoj shkoly: dys. ... kandydata pedagoghichnykh nauk: 13.00.07 Mykolajiv*. 283 (in Ukraine).
5. Kostjuk Gh.S. *Navchaljno-vykhovnyj proces i psykhhichnyj rozvytok osobystosti*. K.: Rad. shkola, 1989. 115s. (in Ukraine)
6. Matiiash V.V. (1999) *Pedahohichne kraieznavstvo v pidhotovtsi maibutnikh uchyteliv pochatkovykh klasiv do humanizatsii navchannia: avtoref. dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.07. Odesa*. 20 (in Ukraine).
7. Rut Ye. (2004) *Orhanizatsiia turystychno-kraieznavchoi roboty v shkoli: metod. rekom. Ivano-Frankivsk: Plai*. 120 (in Ukraine).
8. Solovei M.V. (2007) *Kraieznavcho-poshukova robota uchniv u zahalnoosvitnikh shkolakh Ukrainy (1950 – 2000rr.): avtoref. dys. ... kand. ped. nauk: 13.00. 07. K. 20 (in Ukraine)*.
9. Trotsenko T. Yu. (2008) *Formuvannia moralnykh yakosteï uchniv 3–4 klasiv u protsesi turystsko-kraieznavchoi diialnosti : metod. rek. K. : Milenium, 75 (in Ukraine)*.
10. Frankiv Ye.M. (1992) *Patriotychno vykhovannia studentiv pedvuziv u turystsko-kraieznavchii diialnosti: avtoref. ...dys. kand. ped. nauk: 13.00.01. K. 22 (in Ukraine)*.